

„Nem súlyed az emberiség!”...

**Album amicorum
Szörényi László LX. születésnapjára**

Főszerkesztő: JANKOVICS József
Felelős szerkesztő: CSÁSZTVAY Tünde
Szerkesztők: CSÖRSZ Rumen István
SZABÓ G. Zoltán

Nyitólap: www.iti.mta.hu/szorenyi60.html

MTA Irodalomtudományi Intézet
Budapest, 2007

BUZINKAY GÉZA

Egy közéleti fertőtlenítőszer

A karikatúra közkeletű szimbólumokat teremt és használ. Ezeket a szimbólumokat – mint napjaink szólásainak, szállóigéinek jelentékeny részét is – előállíthatja egy-egy hatásos hirdetés, plakát, s az aztán önálló életre kel, emblematikus formában egészen más, új jelentések hordozására válik alkalmassá. A rajz és a szöveg együttesen a karikatúra: tehát nem képzőművészeti alkotás, hanem kommentár a tömörítés és a torzítás eszközeivel.

A Lysoform sajtóhirdetése az 1920-as évek közepén

Az 1910-es években jelent meg a Lysoform nevű „jó és aránylag ártalmatlan fertőtlenítő” szer, amely gyorsan szert tett olyan közismertségre, hogy azonnal lexikon-címszó lett belőle.¹ Az újpesti Keleti és Murányi vegyszeti gyár készítményének bevezetését a

¹ Révai nagy lexikona, XII, Bp., 1915, 801.

korszakban jellegzetes „amerikaiias” hirdetési kampánnyal végezték. A „Tudja ön már, hogy mi a Lysoform?” formula a talányos arcú férfival (kacsint, a szelek bántják vagy nagyon megelégedett?) olyan markáns, ugyanakkor torzításra, átértelmezésre vagy egyes elemeinek kicserélésére alkalmas nyelvi és képi megfogalmazás volt, amely lehetővé tette közéleti vonatkoztatását. Az 1920–30-as években a korszak két legjelentősebb politikai vicclapja, a *Borsszem Jankó* és *Az Ojság* értékesítette ezeket a lehetőségeket.

Önmagában a készítmény is igényt tartott arra, hogy széles körben megismerjék: az imént talányosnak nevezett férfiarc egy rámenős, nem egészen fiatal polgáré, aki még mindig gigerli múltjának visszfényéből él. Ha megelégedettséget fedezünk fel vonásaiban, az abból ered, hogy a jó fertőtlenítő szer a nemi betegségek elkerülésének biztonságát (is) ígérte. Hiszen az első hatékony gyógyszert, a *Salvarsant* még csak éppen feltalálták (1909), de még nem terjedt el, ezért újabb és újabb panaceák hódíthattak a rászorulóknak körében.

A Lysoform-hirdetés mindezen vonatkozásait figyelembe véve, közéleti-politikai sztereotípiává formálása gyümölcsöző lehetőség volt a vicclapok és karikatúristáik számára.

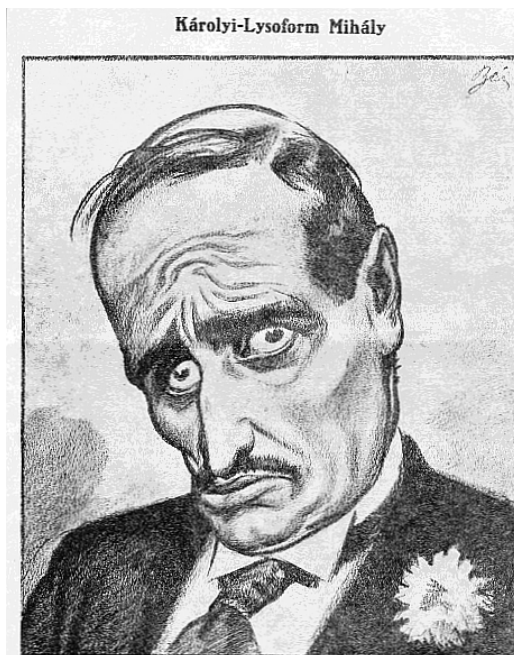
Elsőként az ország legrégebben megjelenő élclapja, a *Borsszem Jankó* használta fel, Károlyi Mihályról készített politikai élű karikatúrájában („Károlyi-Lysoform Mihály”). A vicclap az 1860-as évek végétől évtizedeken át megtartotta egyedülálló jellegét – kormánypárti, mégis jó és sikeres, sőt egyes időszakokban az ország legjobb vicclapja –, de ezt az elsőségét az első világháború idejére már elvesztette, és 1916-ban meghalt alapító főszerkesztője, Ágai Adolf is. Ezután a karikatúrista Bér Dezső és Molnár Jenő vették át a szerkesztést. A színvonal és a hagyományos jelenlét azonban nem jelentette azt, hogy egyúttal üzletileg kifizetődő vállalkozás lett volna ez a hetilap, már csak azért sem, mert rengeteg laptársa versengett vele. 1903-ból származó adat szerint csak Budapesten 17 vicclap jelent meg egy időben.² Tehát a *Borsszem Jankó* állami támogatásra szorult, aminek következményeként már a Károlyi-kormány idején kegyvesztett lett, a tanácsköztársaság alatt, 1919 áprilisában pedig éppenséggel be is tiltották. Újraindulásakor, 1919. augusztus 31-én, a szerkesztőség *A közönséghez* címmel visszatekintett az előző háromnegyed évre – és magyarázta a történeteket.

A *Borsszem Jankó*-t, amelyre a világháború kivételes állapotánál is fojtogatóbban nehezedett a Károlyi Mihály-féle kormányzat és a fegyveres utcai terror, a bolsevista rémuralom kicsavarta szerkesztői és munkatársai kezéből és olyan arculatot kényszerített rá, amelytől mi magunk borzadtunk vissza legfájdalmasabb lélekkel. A szellem szárnyait már régebben megszabdalták, a kommunizmus durva röhejjel összetörte őket.

2 *A székesfőváros múltja és jelene számokban*, Bp., 1934, 488:457. tábla. [Statistikai Közlemények 87/1.]

Ami azelőtt a Borsszem Jankó hasábjain kedvre derítette, megkacagtatta vagy – s ez a humor, a satíra nemesebb célja – elmélyedésre buzdította az olvasót, a közelmúlt történelmes hónapjaiban torz fonákja lett a tréfának, az elmésségnek, a gúnynak és annak az emelkedett irodalmi s művészeti iránynak, mely a Borsszem Jankó-nál több mint félszáz esztendő óta otthonra talált. Azok voltak cenzoraink és szellemi hóhéraink, akiken a satíra korbácsát a legkíméletlenebbül kellett volna végigsuhogatnunk.³

E mondatokkal a szerkesztők arra az ideológiai propagandista szerepre utaltak, amelyet – a többi még megjelenő laphoz hasonlóan – rövid időre teljesített a *Borsszem Jankó*, bár ugyanakkor mindig voltak „ellenségesnek” minősíthető kiszólásai, karikatúrái is. A berendezkedő proletárdiktatúra humortalan hatalom volt, még ha éppenséggel egy kabarészerző és vicclapszerkesztő, Gábor Andor volt is a sajtó számára megjelenő egyik fő képviselője.

„Tudja ön már, hogy mi az a kommunizmus?”

Borsszem Jankó, 1919. augusztus 31., 5.

3 *Borsszem Jankó*, 1919. augusztus 31., 28. sz., 2.

Károlyi 1919 júliusában a tanácsköztársaság elől emigrált. A „szocializmus építésének” évtizedei alatt a hivatalos álláspont szerint azért, mert „...még nem értette meg a munkásosztály hatalmának, a Magyar Tanácsköztársaságnak történelmi jelentőségét és egyes lépéseit...”⁴ A *Borsszem Jankó* karikatúrája, a kitűnő karikaturista szerkesztő, Bér Dezső műve, inkább azt sejteti, hogy feltételezi: már megértette. A vörös „kórnak” a Lysoformmal való kapcsolatba hozása még egy erősen „fehér”, ellenforradalmi publicisztikai írásban is túlságosan durva stíluseszköz lett volna egy polgári lap részére. A karikatúra tette – kimondhatóvá nem, de érzékeltethetővé, sejtethetővé és – az ötlet frappánsága révén – találóvá.

Másfél év sem telt el e karikatúra megjelenése óta, amikor Andrassy Gyulával kapcsolatban használta fel ugyanezt a képi ötletet *Az Ojság* című vicclap. A zsidó viccgyűjteményeiről ismert Nagy Imre⁵ 1920 májusában alapított hetilapja hangsúlyozottan pesti zsidó polgári szemmel nézte a világot, azon belül is elsősorban a magyar politikai és társadalmi élet eseményeit. „Zsidóság és gojság / Öröme Az Ojság” – szölt hirdetése. A lap-tulajdonos-kiadó-szerkesztő viccgyűjtői érdeklődéséből következően ez a lap is a pesti viccek gazdag gyűjteménye volt, Mórlickával, Kohn és Grünnel, Artisztiddal és több más, itt állandósult pesti viccfigurával. Kitűnő állandó karikaturistájának, Szigethy Istvánnak rajzai elsősorban viccillusztrációk voltak. A vicc és a belőle táplálkozó vicclap műfajának félreértése, ha ellaposítva a „magyar humoristák tréfás röpiratának” nevezük *Az Ojságot*.⁶

1921 elején még csak a politikai konszolidáció kezdetén tartott Magyarország. A rendkívüli állapot szelídített változataként gyorsított bírói eljárás és internálás lehetősége volt érvényben, a gyülekezési szabadságot és a nyilvánosságot korlátozták, az előző év végén ismét életbe léptetett 1914. évi sajtótörvény mellett továbbra is fenntartották a háború óta folyamatosan működő cenzúrákat. Ilyen feltételek ellenére találta meg *Az Ojság* annak lehetőségét, hogy karikatúrájával véleményt mondjon ifjabb Andrassy Gyuláról, az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó, egy hétig hivatalban lévő közös külügyminiszteréről, aki politikusi pályafutása során végigjárta a magyar politikai paletta pártjainak jelentős részét, ekkor pedig elnöke volt a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának és a nemzetgyűlés külügyi bizottságának. Vele kapcsolatban a Lysoformra utalni nemcsak frivol ötlet volt, hanem a politikai promiszkuitás nem éppen veszélytelen megnevezése. Mégis, ez ügy kapcsán indított sajtóperről nincs tudomásunk, s a cenzúra sem korlátozta megjelenését.

4 *Magyar életrajzi lexikon*, I, főszerk. KENYERES Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967, 870.

5 Nagy Imre (1882–1941) az 1900-as évek elején tűnt fel Budapesten, előbb *Az Űstökös*, majd *Az Ojság* szerkesztője. Írt verseket, majd kiadott számos viccgyűjteményt, amelyek közül kiemelkedik az ötkötetes *Ötezer vicc* című munka (Bp., 1932.). Állítólag Nagy Irma néven is írt szerelmes regényeket. GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, XIX, Új sorozat, s. a. rend. VICZIÁN János, Bp., Argumentum, 2002, 131–132.

6 *Humorlexikon*, Bp., Tarsoly Kiadó, 2001, 307.

Az Ojság, 1921. február 6., címloldal

Az *Ojság* későbbi ötleteit ugyanilyen bátornak lehet nevezni, bár a lap szerkesztője valószínűleg nem mindig annak szánta. 'Humorban nem ismert tréfát' – idézhetjük joggal, hiszen Karinthy Frigyes is munkatársa volt –, s ez a lap számára azt is jelentette, hogy hitt a humor erejében, mint amely fegyver az ostobaság ellen, és hitt a politikai véleménynyilvánítás lehetőségében akkor és olyan területen is, amikor és ahol ez alig látszott lehetségesnek. Az eredeti hirdetés polgára 1939 elején csodálkozóra és elképedtre torzított vonásokkal – mert 'csípte a szemét' az ostobaság – azt kérdezte, hogy: „tudja ön már, mi az a fajbiológia?...” Megrettenés helyett elképedt – és a szomszéd hasábján reklám betűkkel, keretben hirdette, hogy „Közéleti szereplése előtt ne felejtse el rendbehozni a családfáját,”⁷ egyik címlapi karikatúrájának címe pedig az volt: „Családfa avagy Hány százalékos Edömérke?”⁸ A holokauszot átértelmező perspektívájából visszatekintve is lenyűgöző az a kulturált lelkierő, amellyel a kinevetés megsemmisítő erejét demonstrálta – mindaddig, amíg ugyanazon év szeptemberében, ugyanazoknak a képtelen törvényeknek a nevében, mégiscsak betiltották a lapot. A faji törvények következménye volt ez, és nem azé, hogy a sajtórendészeti szervek felismerték volna: más-más formában tulajdonképpen folyamatosan azt kérdezte: „tudja ön már, hogy mi a nemzetiszocializmus?”

Ezzel lett teljes a két világháború közötti vicclapok és karikaturisták közéleti higiéniai tevékenysége: 1919-ben a kommunizmusra, 1939-ben a nemzetiszocializmusra kérdeztek rá.

7 Az *Ojság*, 1939. február 26., 6.

8 Az *Ojság*, 1938. július 10., 1.

Az Ojság, 1939. február 26., 6.

A Lysoform-hirdetés karikatúrahasznosítása a két világháború között a hatalmi formák civil megítélésének jelképes megfogalmazásait jelentette. Személyessé, közvetlenné tett kívülállás a szélsőségeken – a karikatúra elvonatkoztatott, morálisan ítélkező nyelvén. Populárisá tett jelkép áttételével őrizte a saját véleményét, intranszigienciáját a hatalom nyomásával és az állampolgári lojalitás kísértésével szemben. A karikatúra és a vicc a szabadság menedéke volt – amire más laptípusok nem voltak képesek.